

ועידת ואנזה, גורל יהודי גרמניה והחלטתו העקרונית של היטלר להשמיד את כל יהודי אירופה

כריסטיאן גרלאך

"הפרט המדהים ביותר ביחס לכינוס בוואנזה (רק לאחר המלחמה נקרא הכינוס בשם 'ועידת ואנזה') הוא שאיננו יודעים מדוע התקיים". כך כתב בשנת 1992 ההיסטוריון הגרמני הנודע אברהרד יקל.

היסטוריונים רבים שותפים לדעה זו ותוהים ביחס לכינוס בוואנזה. רובם ככולם מכירים בחשיבותו ההיסטורית של המאורע. הפרוטוקולים של הכינוס שערך אדולף אייכמן מהווים מסמך בעל חשיבות מכרעת. "שום מסמך אחר של הממשלה הנאציונל-סוציאליסטית", כותב וולפגנג שפּלר, "אינו מתווה באופן כה ברור את התוכנית הכוללת להשמדת יהדות אירופה". אבל ייחוד זה כשלעצמו הוא בעייתי. כיוון שעדיין אין לנו די מידע על מהלכי התכנון העיקריים להשמדת היהודים, קשה להעריך את חשיבותו היחסית של הכינוס בוואנזה. אף על פי כן, מחקרים אזוריים שנערכו לאחרונה בנוגע לרציחות יהודים זורים אור על תהליכי קבלת ההחלטות הממושכים והמורכבים שהתנהלו בקרב המנהיגות הגרמנית. וחשוב מכול, לאחרונה נתגלו מסמכים הקשורים לוועידת ואנזה עצמה, המספקים לנו רמזים חשובים לפירוש מקורות שכבר נודעו ופורסמו קודם לכן. עולה מהם נקודת מבט חדשה על השתלשלות המאורעות.

במאמר זה אנסה להראות, כי חרף תשומת הלב שניתנה לוועידת ואנזה שנערכה ב-20 בינואר 1942, חשיבותה לא הוכרה במלואה. ראשית, הוועידה הייתה תנאי מקדים לא רק להשמדתם של "יהודי המזרח" אלא גם לחיסולם של היהודים מגרמניה וממערב אירופה. שנית, היא הייתה קשורה קשר הדוק להחלטתו הבסיסית של היטלר להמשיך בחיסול כל היהודים החיים באירופה. לתפיסתי, היטלר קיבל החלטה זו בתחילת דצמבר 1941; מכל מקום, זה הזמן שבו נתן לה לראשונה פומבי. הוא הגיב על יוזמות ודחפים פוליטיים שמקורם במערכת האדמיניסטרטיבית ובמנגנון המפלגה. על מנת להמחיש זאת בברור אתחיל בבחינת מהלך המאורעות עד לשלהי שנת 1941, תקופה שבה כבר החל חיסול היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני בברית המועצות ובחלקים נוספים של מזרח אירופה. אולם נכון לסתיו 1941, עם תחילת הגירושים ההמוניים של יהודים מן הרייך הגרמני טרם נתקבלה ההחלטה להשמידם. עובדה זו עולה מדרכי הטיפול השונות במגורשים היהודים-גרמנים עם הגיעם ליעדיהם השונים. על רקע זה גובש במקור הכינוס בוואנזה.

א. ההקשר: מצב מבצע ההשמדה באירופה בסוף שנת 1941

על מנת לעמוד על הרקע לוועידת ואנזה עלינו לסקור בקצרה את השלב שאליו הגיעה השמדת היהודים באירופה בתום שנת 1941.

א. מייד לאחר הפלישה ב- 22 ביוני 1941 החל חיסולם השיטתי של היהודים בשטחי ברית המועצות שנכבשו ברצח כל הגברים שהיו בגיל צבא. ההוצאות להורג התבצעו על ידי איינזצגרופן מיוחדות של משטרת הביטחון ושל האס-דה, על ידי גדודי משטרה, על ידי בריגדות של אנשי וואפן אס-אס, ובמידה מוגבלת גם על ידי יחידות של הצבא. החל מאוגוסט-ספטמבר 1941 נכללו במסעות החיסול גם נשים וילדים. בספטמבר ובאוקטובר נרצחו קהילות יהודיות שלמות, ובכך נפתח שלב החיסול הטוטאלי.

ב. בסרביה כונו צעדי דיכוי ברוטליים שהנהיג הצבא בראש ובראשונה נגד יהודים. במהלך סתיו 1941 היו רוב הנרצחים גברים יהודים.

ג. בגנרלגוברמן של פולין לא התקיים לפני אביב 1942 הרג המוני של יהודים. המקרים יוצאי הדופן היחידים התרחשו במחוז גליציה, ואולם עד יוני 1941 היה מחוז זה חלק מברית המועצות. בגליציה התבצע רצח המוני של יהודים על ידי הגרמנים החל מאוקטובר 1941. בניית מחנה ההשמדה בבלז'ץ שבמחוז לובלין החלה בנובמבר 1941, והמחנה יועד באופן בלעדי להשמדת יהודים. אולם קיבולת המחנה הייתה מצומצמת יחסית, ולפיכך לא ייתכן שתוכנן להשמדה מהירה של כל היהודים שחיו בשטח הגנרלגוברמן.

ד. בוורתגאו שסופח לרייך החלו מעשי רצח המוניים של יהודים באזורים מסוימים בשלהי ספטמבר או בראשית אוקטובר 1941. באותו הזמן החלה בניית מחנה השמדה בחלמנו, סמוך ללודז'. החל ב- 8 בדצמבר 1941 השתמשה שם יחידת אס-אס בקרוניות גז כדי להשמיד יהודים ממחוזות סמוכים. ב- 16 בינואר 1942 החלה השמדתם של יהודים מגטו לודז'.

ה. במועד כלשהו בין 14 ל- 18 בספטמבר 1941 אישר היטלר את התוכנית לגירוש יהודי גרמניה לשטחי הכיבוש במזרח, בעקבות לחצים שהופעלו עליו זה זמן מה על ידי הימלר, היידריך ומנהיגים אזוריים (גאוליטרים) אחדים של המפלגה. החל מ-15 באוקטובר יצאו טרנספורטים עמוסי יהודים מערים שונות בכל רחבי הרייך, לרבות מאוסטריה ומן הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה. הם יועדו להגיע ללודז', למינסק, לקובנה ולריגה. ההנהגה הגרמנית, האס-אס והמשטרה ראו בטרנספורטים אלה צעדי ביניים. בעיות ארגוניות וטכניות גרמו לכך שרק חלק קטן בלבד מיהודי גרמניה נכללו בהם. בספטמבר 1941 הוכרז גם על גירוש יהודים מצרפת, אשר הוגבל בתחילה לאותם יהודים שהוחזקו במעצר.

החל מחודשים ספטמבר ואוקטובר 1941 ניתן אם כן להבחין בבירור בנקודת מפנה. בשטחים ובמחוזות כבושים אחדים התרחש מעבר למדיניות של השמדת העם היהודי או להכנות הראשוניות לקראתה. החיסול הטוטאלי החל בשטחים הסובייטיים הכבושים. רציחות

המוניות סלקטיביות של מי שנתפסו כ"בלתי כשירים לעבודה" החלו במערב אוקראינה, במערב ביילורוסיה ובוורתגאו. בסרביה שימשו הוצאות להורג של גברים יהודים כמבוא לרציחתם של נשים וטף, קבוצות שהיו "חסרות תועלת" בעיני שלטונות הכיבוש. על רקע התפתחויות אלו נטו עד כה מרבית ההיסטוריונים להקביל בין ההחלטה לגרש את יהודי גרמניה להחלטה להשמידם. לכל היותר הניחו, כי התקבלו בחודשים ההם שתי החלטות נפרדות. האחת נגעה לרצח היהודים בשטח הסובייטי, החלטה שהתקבלה לכאורה ביולי או באוגוסט 1941. האחרת, שנגעה להשמדת יהודים משאר חלקי אירופה, התקבלה לכאורה בספטמבר או באוקטובר אותה שנה.

ועידת ואנזה הייתה כינוס בהשתתפות נציגי המשרד הראשי לביטחון הרייך, מזכיר המדינה ופקידים בכירים אחרים מהמנגנון המיניסטריאלי. מטרתה הייתה לדון "בפתרון הסופי לבעיית היהודים". הוועידה שהתקיימה ב- 20 בינואר 1942 הייתה אמורה להתקיים ב- 9 בדצמבר 1941. ההזמנות למפגש המקורי נשלחו ב- 29 בנובמבר.

ברור כי אלו תאריכים מאוחרים ביחס לנקודת המפנה שהתרחשה, לכאורה, במדיניות ההשמדה בראשית סתיו 1941. לפי הדעה הרווחת מטרת המפגש לא יכולה הייתה להיות ההחלטה האם להמשיך ברציחות, אלא נגעה, ככל הנראה, לנושאים משניים, כגון חלוקת הסמכויות, תיאום וארגון. לפי הפרוטוקולים נדונו בכינוס נושאים שונים. החוקרים חלוקים בדעותיהם אלו מהם היו החשובים ביותר. היידריך תיאר את תוכנית החיסול הכל-אירופית בפני נציגי משרדים שונים שהיו נוכחים במקום. הוא סיפק להם מידע וניסה לשכנעם לקבל את סמכותו המוחלטת בנושא זה. היידריך גם ביקש להבהיר בעיות או מחלוקות הנובעות מהכללת יהודי מערב אירופה, צפונה ודרומה, בני תערובת (מישלינגים) מגרמניה ויהודים העובדים בתעשייה הצבאית. הוא שאף למאמץ מתואם ומאוחד.

מובן כי אף לא אחד מהנושאים הללו היה שולי. אולם בעיני האישים האחראים על עיצוב מדיניות ההשמדה היה נושא אחד במיוחד ששיווה דחיפות עליונה למפגש. הדבר עשוי להישמע מפתיע בהתחשב בדעה הרווחת כי ההחלטה התקבלה זמן רב קודם לכן. עדויות שניתנו לאחר המלחמה על ידי חלק מן המשתתפים מספקות לנו אינדיקציה לגבי החשיבות שייחסו לפתרון סוגיה זו בזמן הוועידה. גיאורג הויזר, ראש משרדי הגסטפו במינסק באותה תקופה, העיד כי בתקופה שקדמה לוועידת ואנזה נועדו להשמדה "רק יהודי המזרח". "באופן ראשוני יהודי גרמניה נועדו ליישוב מחדש במזרח. לאחר ועידת ואנזה נאמר לנו שכל היהודים באשר הם מיועדים להשמדה". יתירה מזו, בעדותו הראשונית הכריז גם אדולף אייכמן כי "ועידת ואנזה אכן הייתה תחילתו של סיפור ההשמדה האמיתי". חוקרו של אייכמן, ובעקבותיו היסטוריונים רבים, הגיבו על כך בטענה שרצח יהודים בברית המועצות החל כבר קודם לכן. אולם אפשר שהצהרתו של אייכמן התייחסה אך ורק למעשי הרצח שהוא עצמו היה אחראי לארגונם.

הצהרות אלה מצד הויזר ומצד אייכמן מלמדות כי בשלהי 1941 עדיין נאלצו השלטונות להתמודד עם בעיה נוספת, חרף הדעה הרווחת כי החלטה בעניין זה התקבלה כבר בשלב מוקדם יותר: האם יש – או ליתר דיוק, האם ניתן – לחסל גם את יהודי גרמניה?

ב. על סדר היום של הוועידה: הגדרתם של יהודי גרמניה והטיפול בהם
ב-30 בנובמבר 1941 אחר הצהריים ערך הימלר שיחת טלפון עם היידריך. לאחר השיחה ציין לעצמו הימלר בכתב: "טרנספורט יהודי מברלין. ללא השמדה". אבל זה היה מאוחר מדי. כאלף מיהודי ברלין, ששולחו מן העיר ב-27 בנובמבר, כבר נורו למוות סמוך לריגה בבוקר ה-30 בנובמבר. על סמך ציון זה בכתב ידו של הימלר טען בעבר החוקר הבריטי מכחיש השואה, דייוויד אירווינג, כי היטלר החליט לשים קץ להשמדתם של היהודים. היסטוריונים רציניים הפריכו טענה זו, אולם ההערה שכתב לעצמו הימלר הובילה חלק מן ההיסטוריונים להשערה, כי רציחתם של יהודים גרמנים עוררה סערה לא קטנה בקרב השלטונות וגרמה להימלר להשהות, ולו באופן זמני, כל רציחות נוספות של יהודים מגרמניה. ממקורות שחשף ההיסטוריון הגרמני כריסטוף דיקמן עולה כי הרציחות התבצעו על בסיס יוזמות מקומיות, בניגוד לרצונו של הימלר. למחרת, ב-1 בדצמבר, שלח הימלר שדר לפרידריך יקלן, מפקד המשטרה והאס-אס בשטחי הכיבוש במזרח (אוסטלנד) והאחראי לרציחות בריגה. זה לשונו: "מעשים בלתי מורשים או פעולות בניגוד להוראות שניתנו על ידי או על ידי המשרד הראשי לביטחון הרייך הנתון לשליטתי לגבי הטיפול ביהודים שיושבו מחדש במזרח יגררו ענישה". מאוחר יותר באותו יום הורה הימלר ליקלן להיפגש עמו ב-4 בדצמבר. האם היה היטלר מעורב בנקודה זו או לא – אין יודעים. מה שידוע הוא, שהשיחות שהתנהלו סביב שולחן האוכל בנוכחות היטלר ב-1 או 2 בדצמבר, עסקו בנישואי תערובת של יהודים, בבני תערובת יהודים ואפשר אף שבלוחמים יהודים בחזית. אמירותיו של היטלר באותה הזדמנות מעורפלות.

הבה נבחן את גורל רכבות הגירוש מגרמניה בשנת 1941. בין 15 באוקטובר ו-4 בנובמבר 1941 שולחו כ-20,000 מיהודי גרמניה לגטו לודז'. רבים מהם מתו ברעב, אולם רציחות לא התרחשו. קולות מחאה מצד הפקידות האזורית בלודז' הביאו להפחתת מספר המגורשים מ-60,000 ל-25,000. אין בנמצא עדויות מלודז' שיבהירו את הסוגיה האם נשקל הרעיון לרצוח את היהודים שהגיעו מגרמניה. באמצע ינואר 1942, כאשר החלו המנהל האזרחי ומנגנון המשטרה של האס-אס לשלוח יהודים מגטו לודז' למחנה ההשמדה בחלמנו, לא נכללו יהודי גרמניה בטרנספורטים.

יעד שני למשלוחים היה מינסק. בין 8 ל-28 בנובמבר 1941 גורשו לשם כ-7,000 יהודים מן הרייך הישן ומווינה. כל היהודים הגרמנים קובצו בגטו. בתחילה לא התבצעו הוצאות להורג. על מנת לפנות מקום ליהודי גרמניה שהיו בדרכם למקום, ירתה משטרת

הביטחון והאס-דה למוות, בין 7 ל- 11 בנובמבר, ב- 6,624 יהודים מקומיים. ב- 20 בנובמבר הוצאו להורג 5,000 נוספים. התוכנית הייתה לגרש כ- 25,000 יהודים למינסק, אולם הטרנספורטים בוטלו בעקבות מחאות מצד גורמים צבאיים, שמצב הרכבות והאספקה שלהם הפך להיות קריטי במהלך קרב מוסקבה.

ביעד השלישי, קובנה, היה המצב שונה. בין 25 ל- 29 בנובמבר הגיעו למקום 4,934 יהודים מגרמניה ומאוסטריה. איינזצקומנדו 3 של משטרת הביטחון והאס-דה ירו בכולם למוות. בהעדר תיעוד, לא ברור מהיכן הגיעו הפקודות לביצוע רציחות אלו. היו שטענו כי טרנספורטים אלה הופנו לקובנה באופן בלתי צפוי וכמעט ללא הודעה מוקדמת, וכי המגורשים היהודים פשוט נרצחו "כדי להיפטר מהבעיה". רק חשיפתם של מסמכים חדשים תוכל להבהיר את הסוגיה כיצד התקבלה החלטה זו ועל ידי מי, והאם הובעו ספקות כלשהם על ידי הפקידות הגרמנית הבכירה לגבי הפעולה.

בנקודת היעד הרביעית, ריגה, ב- 30 בנובמבר 1941, יום אחד בלבד לאחר שהתרחש הרצח ההמוני השני של יהודים בקובנה, נרצחו המגורשים שהיו על הרכבת שהגיעה מברלין. כאמור, הרציחות בוצעו על ידי יקלן, המפקד העליון של המשטרה והאס-אס במזרח, בסיוען של היחידות ששירתו תחת פיקודו. בהמשך אותו יום כינס יקלן את איינזצקומנדו 2 על מנת שיסייעו לו בהריגת כמה אלפי יהודים מלטביה. היינריך לוזה, הרייכסקומיסאר לשטחי הכיבוש במזרח, היה נוכח בטבח זה. רק יומיים קודם לכן הסיר לוזה את התנגדותו לגירוש יהודי גרמניה אל תחום הרייך "שלו". ובכל זאת, רצח היהודים שגורשו מברלין עורר סערה לא קטנה.

לאחר המקרה הזה לא נרצחו עוד יהודים גרמנים שהגיעו לריגה מייד עם הגיעם, אלא הוחזקו במחנות זמניים מחוץ לעיר. בשל תנאי המחייה המחרידים במחנות האלה מתו רבים מהם תוך זמן קצר. אחרים נורו למוות על ידי השומרים או נרצחו ביער סמוך. טרנספורט שהגיע מקלן ב- 10 בדצמבר 1941 היה הראשון שאנשיו שוכנו בגטו ריגה. בעקבותיו באו 14 טרנספורטים נוספים. במהלך דצמבר 1941 וינואר 1942 נרצחו, ככל הנראה, כמה אלפי יהודים. קציר הדמים היה כבד במיוחד במחנות. על פי דיווחים אחדים, שלא אומתו על ידי עדי ראייה, נרצחו כל המגורשים ברכבות שהגיעו בסוף דצמבר 1941. על פי הדיווחים, איינזצקומנדו 2 הפריד את החלשים ואת החולים והוציאם להורג. נעשו ניסיונות להסתיר את דבר הרציחות כדי שהסיבה לסלקציות לא תתגלה ליהודי המקום או ליהודים ברייך.

הבה נסכם בקצרה את הנתונים המחרידים האלה. פקודה כללית לחסל את יהודי גרמניה טרם ניתנה. בלודז' ובמינסק פקידים בכירים בממשל ובמשטרה השאירו בחיים את יהודי גרמניה שהגיעו ב- 1941. בקובנה, לעומת זאת, נרצחו כל היהודים שהגיעו. בריגה

נרצחו בגלוי היהודים שהגיעו בטרנספורט הראשון. יהודים שהגיעו למקום מאוחר יותר הוחזקו תחילה בחיים, ורק לאחר מכן נורו למוות במבצעי הריגה "קטנים" יותר או קיפחו את חייהם בשל תנאי המחיייה המחרידים, בעיקר בשל הקור. רציחות ישירות הוסתרו במידת האפשר.

קולות התנגדות נשמעו כמעט מייד מצד רשויות הממשל האזרחי. אלה לא התנגדו למעשי הרצח עצמם, אלא לגירושם של לא-יהודים או של יהודים מיוחסים. דבר זה היה עלול להוביל לרצח בני אדם שלא סומנו כמטרה לרצח, ובכך לסכן את התמיכה בפתרון הסופי בכללו. ויליאם קובה, הקומיסאר הכללי במינסק, והינריך לוזה שלחו למשרד לענייני המזרח רשימות של אנשים שלא אמורים היו להיות מגורשים למזרח, לכל הפחות לא לפי החוקים שהכתיבו באותה עת את הגירושים. הרשימות ניתנו להם על ידי יהודים מגרמניה שהוחזקו בגטאות מינסק וריגה. ב- 29 בנובמבר ביקר קובה ב"גטו הגרמני" הנפרד במינסק. בעקבות ביקורו שלח תלונה כי בקרב המגורשים היו בני תערובת רבים (שלא נחשבו יהודים לפי חוקי נירנברג), יהודים שנישאו לארים, אחיהם של אנשי צבא ובעלי עיטורים ממלחמת העולם הראשונה. הוא הגיש מכתב מחאה בהול בעניין זה. המכתב התקבל במשרד לענייני המזרח ב- 8 בדצמבר לכל המאוחר. תגובתו של לוזה, זמן קצר לאחר מכן, הייתה דומה, אם כי דרמטית פחות. שתי ההתנגדויות, לצד הרשימות השמיות, הועברו לידי היידריך על ידי סגן השר לענייני המזרח, אלפרד מאייר.

ההתנגדויות שהעלו שני פקידי ממשל בכירים אלו לא היו גורם מכריע בעצירת מעשי הרצח. סביר להניח שלא היו אלה קולות המחאה היחידים שנשמעו. כבר ב- 10 באוקטובר הכריז היידריך כי "אין להפעיל כל שיקולים מיוחדים כלפי יהודים שקיבלו עיטורים במלחמת העולם הראשונה. אדרבה, יש לשלוח אותם באחוזים התואמים את מספרם הריאלי." ב- 20 בנובמבר הפיץ אייכמן תזכיר ובו פירט את ההנחיות לגירוש. מטרתו הייתה להפחית את מספר הקורבנות. ככל הנראה נבעו פעולותיו של אייכמן מכך שהמשרד הראשי לביטחון הרייך כבר קיבל תלונות מספר וציפה לתלונות נוספות. הערותיו של היידריך לגבלס מרמזות אף הן כי כך היה. היידריך תכנן להשתמש במחנה החדש בטרזיינשטאט לכליאתם של יהודים בני 60 לפחות וכן יהודים שניתן לראות בהם "מקרים שניים במחלוקת". אולם תלונות הגיעו בכל מקרה, שכן הנחיותיו של אייכמן לא מולאו. שני אישים מרכזיים בברלין התערבו בראשית נובמבר בשמו של ד"ר קארל לוינשטיין, עו"ד יהודי שגורש למינסק חרף ההנחיות. ב- 6 בפברואר 1942 כתב הינריך מילר, מפקד הגסטפו, כי "כל הזמן מגיעים מכתבים בעילום שם מכל שטחי הרייך" לגבי מקרי רצח המוניים של יהודים. כפי שצינתי קודם לכן, קולות המחאה הרבים כנגד הכללתם של "בני תערובת יהודים", ותיקי צבא בעלי עיטורים ויהודים הנשואים לארים תרמו, ללא ספק, להוראתו של הימלר מיום 30 בנובמבר 1941 לעצור באופן זמני את מעשי הרצח.

בטרם יינקטו צעדים נוספים כנגד יהודי גרמניה המגורשים – ובהחלט היו פקידים בכירים שהפעילו לחצים לשם חיסולם המהיר – נדרשה הגדרה ברורה וחד משמעית שתקבע על מי חלות ההנחיות. על מנת לנסח הגדרה מעין זו היה צורך לכנס פגישה של בכירי הממשל המעורבים במבצע. כינוס זה היה ועידת ואנזה. שר המשפטים של הרייך, פרנץ שלגלברגר, סיכם את המצב כדלקמן: "הפתרון הסופי לבעיית היהודים מניח הגדרה סופית ומוחלטת של מעמדם של הפרטים שיושפעו מן הצעדים המוצעים". זה היה הנושא המרכזי שאמור היה לעמוד לדיון בוועידה. יהודי גרמניה היו אמורים לעמוד במוקד הדיונים.

לרבים מן המוזמנים לא הייתה כל נגיעה או סמכות לגבי גורל היהודים בשטחי הכיבוש. הנציגים מלשכת הקאנצלר, מראשות המפלגה, ממשד הפנים וממשרד המשפטים היו טרודים אך ורק בשאלת היהודים מגרמניה. בהזמנות המקוריות ציין היידריך, ולא בכדי, את חשיבות הדיון עבור כל הפקידים הבכירים המעורבים בפתרון הסופי, "בעיקר בשל העובדה שיהודים משטח הרייך, בכלל זה הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה, פונו למזרח במספר הולך וגדל של טרנספורטים מאז 15 באוקטובר 1941". אין ספק כי כוונתו הייתה להעלות את השאלה מה יעשה בהם. מן הפרוטוקולים עולה כי השאלה בדבר זהות הקורבנות אמורה הייתה להידון במרבית הזמן, והיא שהובילה לחילוקי הדעות הגלויים היחידים.

היידריך שלח את ההזמנות המקוריות ב-29 בנובמבר, זמן קצר בטרם הושהו מעשי הרצח. ברי כי בעיות ותלונות בקשר לגירושים עלו עוד לפני ההתרחשויות בריגה, אולם לאחר הרציחות בריגה הן הפכו לבוערות יותר. דבר זה הובהר במכתב שכתב וילהלם קובה לממונה עליו לזזה בריגה, ב-16 בדצמבר 1941. במכתבו הסביר קובה כי היהודים הגרמנים "הבאים מן המילייה התרבותי שלנו אינם דומים להמון חיות האדם מהמחוזות האלו". עם זאת ביקש קובה הנחיה רשמית לרצוח אותם. הוא ביקש להימנע מהנפקת פקודה מעין זו "על בסיס סמכותו שלו".

עוד בטרם התכנסה הוועידה הגיע המשרד הראשי לביטחון הרייך להסכמה מלאה או כמעט מלאה עם פקידים בכירים אחרים שהיו מעורבים בנושאים שעל הפרק. ב-23 באוקטובר 1941, זמן קצר לפני הגירושים הראשונים, הגיעו המשרד הראשי לביטחון הרייך ומשרד הכלכלה והחימוש של הפיקוד העליון של הצבא להסכמה ביחס ליהודים שעבדו בתעשייה הצבאית בתוך הרייך. לפי עדותו של אייכמן, איש מיהודים אלו לא יועד לגירוש ללא אישור מיוחד מן הממונים על הכוח הצבאי הרלוונטי. היידריך כלל הוראה זו בהנחיות הגירוש שלו, ובדצמבר אף העביר למשרד העבודה עותק בכתב. כאשר במהלך הוועידה ביקש נוימן, מזכיר המדינה לתוכנית ארבע השנים, אישור להסדר זה, יכול היה היידריך להגיב ולומר כי זהו הנוהג בפועל. תזכירים נוספים שנשלחו במרס 1942, הן על ידי מרטין בורמן לבכירים

במפלגה, והן על ידי מיניסטר העבודה של הרייך למשרדי העבודה האזוריים, שבו ואישרו נוהל זה.

בניגוד לציפיותיו של אייכמן, בהתייעצויות שנערכו במהלך ועידת ואנזה עם מזכיר המדינה של הגנרלגוברמן יוזף בולהר, לא התעוררו עימותים. ייתכן שאייכמן לא היה מעודכן בהתפתחויות האחרונות בדרגים הגבוהים. ידוע לנו כי רשימת המוזמנים המקורית לוועידה לא כללה נציגים מן הגנרלגוברמן. מדיניות ההשמדה בגנרלגוברמן לא הייתה מן הנושאים שנועדו במקור להידון בוועידה, אינדיקציה נוספת לכך שהטיפול ביהודי גרמניה אמור היה לעמוד שם במוקד העניינים. רק לאחר שקיבל היידריך תלונות בסוף נובמבר 1941 מפרידריך וילהלם קריגר, המפקד העליון של המשטרה והאס-אס בקרקוב, על הקונפליקטים שלו עם הממשל האזרחי, הורה לאייכמן להזמין לוואנזה את קריגר ואת המושל הכללי הנס פרנק. הדעות חלוקות בשאלה אם אכן קיבל קריגר את ההזמנה אם לאו. אפשר שהסיבה להיעדרותו מן הכינוס הייתה ידו השבורה. במכתב מ- 17 בינואר 1942 הזכיר קריגר כי יוזף בולהר, שאמור היה להשתתף בוועידה במקומו של פרנק, ביקר אצלו יום קודם לכן, ובמהלך ביקורו דנו בפגישתו עם הימלר ב- 13 בינואר אחר הצהריים. לדברי קריגר, בולהר נראה עדיין "נלהב מקבלת הפנים שלה זכה ברכבת המיוחדת [של הימלר]". עיתוי הפגישות הללו והעדר המחלוקות בוועידת ואנזה עצמה מניחים יסוד סביר לסברה כי עוד בטרם החלה הוועידה הושגה הבנה בסיסית בין בולהר לבין מנהיגות האס-אס בעניין חיסול היהודים בשטחי הגנרלגוברמן וחולקו הסמכויות לביצוע.

תמיכה בפתרון סופי כלל אירופי לבעיית היהודים הושגה גם ממשרד החוץ, בלי שהופעלו אמצעי שכנוע מיוחדים. אדרבה, נציג המשרד הביא עמו לוועידה רשימה ארוכה של דרישות לגירוש יהודים נוספים ולנקיטת צעדים נוספים נגדם בכל רחבי אירופה. בנובמבר 1941 תמך משרד החוץ במאמצי המשרד הראשי לביטחון הרייך לכלול בגירושים יהודים מרומניה, קרואטיה וסלובקיה החיים בתחומי הרייך. היה לו גם תפקיד מרכזי ביוזמה לרציחת יהודים מסרביה באוקטובר 1941. גם במקרים רגישים שהיה בהם פוטנציאל להשלכות בינלאומיות לא גילה משרד החוץ התנגדות עקרונית לצעדים אנטי-יהודיים. המשרד התערב אך ורק באותם מקרים שבהם בוצעו הצעדים בצורה בוטה מדי. לדוגמה, הוצאה להורג של כמה מאות בני ערובה יהודים מהולנד במחנה הריכוז בבוכנוואלד שקיבלו פרסום בינלאומי ומיקדו אליהם את תשומת לבה של שוודיה. אולם מקרים שהיו להם השלכות דיפלומטיות היו יוצאי דופן. אין ספק שהמשרד הראשי לביטחון הרייך נזקק לשיתוף פעולה ממשרד החוץ כדי להרחיב את תהליך חיסול היהודים לארצות נוספות, אולם הדבר היה אפשרי אך ורק באמצעות משא ומתן דו צדדי. ככלל, לא ניתן היה לצפות להתנגדות מצד משרד החוץ.

עדיין נותרה בעינה השאלה אל מי יש להתייחס כיהודי. החל במרס 1941 ביקשו מוסדות שונים להרחיב את המושג יהודי כפי שהוחל בתחומי הרייך. מזכירות המפלגה,

המשרד הראשי לביטחון הרייך, המשרד למדיניות הגזע של המפלגה הנאצית והמשרד לתוכנית ארבע השנים ביקשו לראות במי שכוננו "בני תערובת מדרגה ראשונה" יהודים. אם לשפוט מתוצאותיהן של פגישות מספר באוגוסט-ספטמבר 1941 הגורמים האלה האמינו, כי הם מצויים על סף יישום תפיסתם בכל רחבי אירופה. המשימה שהטיל הרמן גרינג על היידריך הייתה בהחלט גורם חשוב בעניין. ב-31 ביולי 1941 מינה גרינג את היידריך "לבצע את כל ההכנות הדרושות – ארגוניות, טכניות וחומריות – לקראת פתרון סופי של בעיית היהודים בכל שטחי ההשפעה הגרמניים באירופה". קודם לכן, ב-28 ביולי, הכריז גרינג כי ל"יהודים החיים באזורים המצויים תחת שליטה גרמנית אין עוד מה לעשות שם". נראה כי אף אחת מן ההכרזות לא צפתה חיסול של כל האוכלוסייה היהודית. כוונתן הייתה, שעם סיומה המוצלח של המלחמה יגורשו היהודים לשטחים הסובייטיים שנכבשו. אין ספק, כי היה זה צפוי ומובן מאליו שהמהלך יפיל חללים רבים בקרב המגורשים. אולם הביטוי "פתרון סופי" לא התייחס בתחילה להשמדה מיידית של העם היהודי. הוא קיבל משמעות זו רק מאוחר יותר, במיוחד לאחר המלחמה.

היידריך הוסיף לפעול בשתי חזיתות לפי הסמכות שנתן בידיו גרינג. הוא גיבש תוכניות לגירוש יהודים מן הרייך הגרמני לשטחי הכיבוש במזרח במהלך המלחמה. היטלר דחה תוכניות אלה באוגוסט. משרדו של היידריך גם השתמש בסמכות שניתנה לו על ידי גרינג כבסיס להצדקת מאמציו להרחיב את ההגדרה של המושג יהודי. דומה שמאמץ זה נחל הצלחה מסוימת. גורמים שונים בצבא, בלשכת הקנצלר ובמפלגה ייחלו לתקנה חדשה שתפחית את אלפי העתירות להתייחסות חריגה, שנאלצו לטפל בהן ולהעבירן להיטלר. מכל משרדי הממשלה גילה רק משרד הפנים התנגדות. דומה, שגם היטלר וגם גרינג התנגדו לשינויים המוצעים במעמדם של "בני תערובת יהודים מדרגה ראשונה". מה בדיוק חשב היטלר על היהודים שנישאו לגרמנים לא-יהודים ומה היו דעותיו בנושא הגירוש הכפויים – אין לדעת. אולם ידוע, כי ביקש להגביל את מספר המקרים החריגים שהבטיחו טיפול מועדף ליהודים במקרים מיוחדים. ככל הנראה לא קיבל היטלר כל החלטה רשמית אלא ביחס ל"בני תערובת מדרגה שנייה" (מי שכוננו יהודים לרביע), וסירב מראש לאשר הפחתה במעמדם האזרחי. יש לציין, כי חששותיו של היטלר, כמו חששות משרד הפנים, היו מדיניים ולא מוסריים. לבני תערובת ולבני זוג יהודים בנישואי תערובת היו יותר מדי קרובים וחברים לא-יהודים; טיפול בוטה מדי בהם עלול היה לעורר תסיסה.

רק באוגוסט 1941 תבע משרד הפנים את זכותו ל"אחריות על בעיית היהודים" וקיבל לכך אישור רשמי ממשרדים אחרים ברייך. ב-24 בנובמבר, בשיחה עם וילהלם שטוקארט, היועץ לענייני יהודים במשרד הפנים, שלל הימלר סמכות זו וקבע כי "בעיית היהודים – שייכת לי". לא ניתן לקבוע את תוכנה המדויק של שיחה זו ואת מהלכה. במיוחד איננו יודעים אם הימלר דרש שתינתן לו הסמכות, או שמא שטוקארט אכן הסכים עמו. ב-21 בדצמבר ציין

שטוקארט כי "במידה הולכת וגוברת הובלת שאלת היהודים בורחת מידי משרד הפנים". אין כוונתו, ואולי אף ביכולתו, לעשות עוד דבר כדי למנוע רציחות המוניות של יהודי גרמניה, כפי שקרה בריגה.

במהלך תקופת הביניים התרחש, ככל הנראה, שינוי מהותי. להערכתו, הדיונים שהתנהלו בין משרדים מרכזיים ברייך קיבלו תפנית בראשית חודש דצמבר 1941 עם הכרזתו של היטלר על החלטתו הפוליטית העקרונית. מפנה חדש זה בהשתלשלות העניינים הכתיב את כינונה של ועידת ואנזה הדחוויה, על רקע שונה בתכלית מזה של המפגש המקורי.

ג. הכרזתו של היטלר על ההחלטה להשמיד את כל יהודי אירופה

הימלר והיטלר נפגשו ב-18 בדצמבר 1941 אחר הצהריים. ביחס לנושא הראשון שדנון רשם הימלר בלוח העבודה האישי שלו: "בעיית היהודים - להשמיד כפרטיזנים." אין ספק כי מה שכתב הימלר לאחר המקף מייצג את תוצאות השיחה. אולם מה פירוש הציון המקוצר? מבחינה לשונית, האמירה היא פקודה. המונח "פרטיזנים" עשוי, במבט ראשון, לרמז על המצב בברית המועצות, אולם רצח היהודים בשטח הסובייטי כבר נקבע זמן מה קודם לכן וכבר היה בעיצומו. יתר על כן, באותה עת לא היה עדיין בשטחי ברית המועצות שנכבשו מספר ניכר של פרטיזנים יהודים. שיקולים אלו מרמזים כי הרישום של הימלר פירושו שונה: הוא מתייחס לפרטיזנים פוטנציאליים ול"איום יהודי" תיאורטי. ישנה חשיבות רבה לכך שהרישום של הימלר מציין את נושא השיחה לא כ"יהודים במזרח" או כ"יהודים הסובייטיים" אלא כ"בעיית היהודים" הכוללת. כשלעצמו, קשה לפענח רישום זה של הימלר חד משמעית, אולם יש הצדקה מסוימת לפרש את אמירתו של היטלר במובן גלובלי.

ניתן להסתייע במסמכים אחרים כדי לפרש את משמעות הרישום של הימלר. אחד מהם הוא מכתב מ-23 ביוני 1942 ששלח ויקטור בראק, האחראי על תוכנית האוטנסיה, להימלר. במכתבו מסביר בראק כי העמיד חלק מצוותו לשירותו של אודליו גלובוצניק במחנות ההשמדה בקשר למבצע ריינהרד, שם הצופן לתוכנית לחיסול יהודי הגנרלגוברנמן במחנות בלז'ץ, סוסיבור, טרבלינקה ומיידנק: "המפקד גלובוצניק ניצל את ההזדמנות כדי להביע את דעתו כי יש לבצע פעולה זו כנגד היהודים במהירות האפשרית, כדי שלא תישאר פעולה בלתי גמורה, אם יתעוררו קשיים כלשהם שיחייבו את השהיית הפרויקט. בשלב כלשהו, אתה עצמך, רייכספיהרר, ציינת באוזניי [באופן אישי] כי משיקולי סודיות עלינו להשלים את העבודה במהירות האפשרית".

מאותו מכתב עולה כי בראק התייחס להחלטה לחסל יהודים בכל רחבי אירופה, שכן הוא מציין כי מכעשרת המיליונים של יהודי אירופה עדיף לשמור, ולא לחסל, שניים או שלושה מיליונים, כדי שישמשו כמאגר ידיים עובדות לכלכלת המלחמה הגרמנית. יתירה מזו, ניסוח

המשפט האחרון בקטע זה מעיד לדעתי כי בראק לא יכול היה אלא להתייחס לשיחה שקיים אישית עם הימלר זמן מה קודם לכן. לפי לוח הפגישות של הימלר ל- 1941 ו- 1942, הפגישה בין הימלר לבין בראק שקדמה למכתב זה נערכה ב- 14 בדצמבר 1941. נושאי השיחה פורטו כ"[...] מסלול המשרד לענייני המזרח" ו"המתת חסד". קרוב לוודאי שבאותה פגישה דן הימלר עם בראק בתוכניות להשמיד את כל יהודי אירופה.

נוסף על כך, פיליפ בולהר, ראש קנצלריית הפיהרר והממונה על בראק, נטל חלק בפגישה עם היטלר ב- 13 בדצמבר 1941, פגישה שבה נכחו גם המיניסטר לשטחי המזרח אלפרד רוזנברג ושר החוץ פון ריבנטרופ. הוא גם נכח בפגישה עם היטלר שנערכה ב- 14 בדצמבר 1941, בהשתתפות הימלר ורוזנברג. תכיפותן של פגישות אלו מעוררת עניין. לפי מכתבו שצוטט לעיל, בראק, לבקשתו של בולהר, סיפק לגלובוצניק, לכל הפחות בשני מקרים, אנשי צוות לשירות במחנות ההשמדה. לאחר המלחמה העיד בראק כי הדבר אירע לראשונה בעקבות פגישה בין הימלר לבולהר. מסמך שנכתב על ידי בולהר ביולי 1942 מאשר קביעה זו, ובעיקר את אחריותו האישית של בולהר: הוא טוען כי "העמדתי חלק גדול מן הארגון שלי לרשותו של הרייכספיהרר הימלר לשימוש בפתרון בעיית היהודים שתתרחב על מנת להביא לתוצאות האולטימטיביות האפשריות".

אשר לנקודת הזמן המדויקת שבה הגיעה הקבוצה הגדולה הראשונה של אנשי מבצע האותנסייה לבלז'ץ' הדעות חלוקות – חלק גורס שהדבר אירע בנובמבר 1941 ואחרים בדצמבר 1941. על בסיס כל העדויות הזמינות דומה שהדבר התרחש זמן קצר לפני חג המולד 1941. אפשר כי השיחות האמורות ב- 13 וב- 14 בדצמבר הובילו לניוד כוחות בהתראה קצרה ביותר. ייתכן גם כי בפגישות אלו סיפקו בולהר, רוזנברג והימלר להיטלר אך ורק מידע על הצעדים שכבר ננקטו כדי לחסל את היהודים באמצעות גז, כלומר בנוגע לרצח באמצעות קרוניות גז בשטחים הסובייטיים ובחלמנו וכן ביחס למצב ההכנות בבלז'ץ'. כמו כן, ייתכן שהפגישות הובילו לשיגור מומחים לאתרי ההשמדה המיועדים על מנת לבחון את טכניקות החיסול. קשה להאמין כי לפגישות אלה לא היה כל קשר להשתלשלות הפתרון הסופי.

מה הביא לבולמוס פגישות פתאומי זה? הסיבה מתבררת מרשומה שכתב רוזנברג ב-16 בדצמבר 1941. הרשומה עוסקת בפגישה שקיים רוזנברג עם היטלר יומיים קודם לכן, ובה הגיש לאישור הפיהרר עותק כתוב של נאום. היטלר "ציין כי הטקסט הוכן לפני הכרזת המלחמה האמריקאית-יפאנית, בנסיבות שעתה השתנו". הרשומה של רוזנברג מוסיפה בזו הלשון: "ביחס לבעיית היהודים אמרתי כי ודאי יהיה צורך לשנות את דבריי לגבי יהודי ניו יורק עתה, לאחר ההחלטה. עמדתי הייתה כי הס מלהזכיר את השמדת היהודים. הפיהרר הסכים. הוא אמר כי הם שהביאו עלינו את המלחמה: הם שהתחילו את כל ההרס, כך שאין זה צריך לבוא כרעם ביום בהיר אם הפכו היהודים להיות הקורבנות הראשונים".

במלה "ההחלטה" לא ייתכן שהתכוון רוזנברג לכניסתה של ארצות הברית למלחמה, שכן אין כל קשר הגיוני בין אירוע זה לבין הפסקת האיומים הפומביים כנגד היהודים. תגובתו של היטלר אף היא מעידה על כך, שכן הוא חוזר על הצידוק להחלטתו להשמיד את היהודים. אין ספק כי רוזנברג עודכן מייד בנוגע להחלטה מעין זו, כך שהדיון מ-14 בדצמבר בנוגע לצורך לשנות את הנאום שכתב רוזנברג לפני 7 בדצמבר מעיד כי ההחלטה "להשמיד את כל יהודי אירופה" התקבלה לאחר 7 בדצמבר ולפני 14 בדצמבר 1941.

בנאום הידוע לשמצה שנשא ברייכסטאג ב-30 בינואר 1939 אמר היטלר את הדברים האלה: "אם יצלח שוב בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה לדרדר את העמים למלחמת עולם נוספת, אזי התוצאה לא תהיה בולשביזציה של העולם וניצחון היהדות, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה". היטלר הודיע ברייכסטאג ב-11 בדצמבר 1941 על הכרזת מלחמה נגד ארצות הברית. לדידה של גרמניה, מהלך זה הפך את המלחמה למלחמה עולמית. המצב שחזה היטלר ב-1939 אכן התרחש. בעקביות הגיונית – העולה בקנה אחד עם השקפת העולם האנטישמית שלו – הכריז אז היטלר על החלטתו להשמיד את כל יהודי אירופה. אולם הוא לא כלל הכרזה זו בנאומו ברייכסטאג ששודר גם ברדיו ב-11 בדצמבר. באותו נאום טען אך ורק כי מחרחרי מלחמה יהודים הם שעמדו מאחורי רוזוולט. למחרת אחר הצהריים, ב-12 בדצמבר 1941, כינס היטלר פגישה של מנהיגי המדורים החשובים במפלגה הנאצית ושל מנהיגי המפלגה האזוריים. לפי רשימותיו של גבלס בנוגע לאותה פגישה, אמר היטלר את הדברים האלה:

ביחס לבעיית היהודים הפיהרר נחוש בדעתו לנקות את השולחן. הוא הזהיר את היהודים כי אם יביאו למלחמה עולמית נוספת, הדבר יוביל להשמדתם. לא היו אלו מלים בעלמא. עתה הגיעה מלחמת העולם. חיסול היהודים הוא ההשלכה המתבקשת. איננו יכולים להיות סנטימנטלים בעניין זה. אין זה מענייננו לחוש אהדה כלפי היהודים. את אהדתנו עלינו להפנות לעמנו הגרמני. אם העם הגרמני צריך להקריב 160,000 קורבנות על מזבח מערכה נוספת במזרח, הרי האחראים לעימות דמים זה יצטרכו לשלם על כך בחייהם.

היו מקרים נוספים, הן לפני דצמבר 1941 והן לאחר מכן, שבהם התייחס היטלר לנבואתו הנודעת. אולם מעולם לא עשה זאת באופן כה ברור, כה חד משמעי וכה ענייני, כפי שתועד כאן על ידי גבלס. מה שאמר היטלר לא נועד לשמש כמטאפורה או כתעמולה; זו הייתה כוונתו של גבלס במשפט "לא היו אלו מלים בעלמא". מעל לכול, היטלר דיבר עתה על תחילתה של השמדה טוטלית. הוא השמיע את דבריו בפני קבוצת מאזינים מחוץ למעגל נאמניו הקרובים, בפני מנהיגות המפלגה. ההשתתפות בפגישות מעין אלו הייתה חובה; אלה

היו אלה האישים הפוליטיים העיקריים שהיו מעורבים בחיסול יהודי אירופה. כמו כן השתתפו בפגישה ראשי המנהל של כל המחוזות שהיו בתחומם מרכזים שבהם הושמדו יהודים גם אז וגם לאחר מכן. הרמן גרינג לא היה נוכח. הוא לא החזיק במשרה מפלגתית כלשהי שהצריכה את נוכחותו בפגישה. קרוב לוודאי שאף ריינהרד היידריך לא היה נוכח.

כמה אלמנטים הקשורים אלו לאלו תרמו להנמקה שמאחורי החלטתו של היטלר ולעיתוי ההכרזה. הסיבה הראשונה הייתה עונש על הפעילויות האנטי גרמניות לכאורה של היהדות העולמית ועל אחריותם לכאורה של היהודים למלחמה, תוך אזכור "חזונו" מ-1939. הוא חזר על האיום שלו בהזדמנויות רבות, לעתים בפומבי, וכך שב והדגיש את חשיבותו. מנקודת מבטו של היטלר, כל התביעות הגרמניות לעליונות היו מוצדקות. האנטישמיות שלו גרמה לו לראות כל התנגדות לתביעות אלו כנובעת מקנוניה יהודית. משום כך הייתה נבואתו נבואה המגשימה את עצמה. כניסת ארצות הברית למלחמה סיפקה לו תירוץ ראוי להכריז על החלטה שהוא ואחרים שקלו, ככל הנראה, בכל מקרה. סיבה נוספת הייתה שעם כניסתה של ארצות הברית למלחמה איבדו היהודים בעיני ההנהגה הנאצית את תפקידם כבני ערובה העשויים להרתיע את ארצות הברית מכניסה גלויה למלחמה.

דצמבר 1941 היה חודש מסובך. הסיכוי לחזית שנייה יחד עם התבוסה הצבאית בקרב על מוסקבה הובילו את ההנהגה הגרמנית להכרה שהמצב קשה. בהקשר מאיים זה ראה היטלר ביהודים אויבים, מהפכנים, מחבלים, מרגלים, פרטיזנים שעתה, עם ההתקפה האמריקנית הצפויה, צרים על כל אירופה. לכך התכוון היטלר בהערתו שתועדה על ידי הימלר ב-18 בדצמבר 1941, "לחסל כפרטיזנים".

השקפתו של היידריך על המצב הגיאופוליטי הייתה דומה מאוד. הדבר עולה בבירור מנאום שנשא ב-17 בדצמבר, ובו ציין כי נאומו של היטלר ברייכסטאג וההתקפה של יפן על ארצות הברית יצרו "מצב ברור לחלוטין בעולם. כוחות היהדות, הבולשביזם, הרווח חסר המצפון והאגואיזם ניצבים יחדיו אל מול אירופה המאוחדת". לקראת סוף 1943 השתמש הימלר באותו טיעון כאשר ציין כי ההפצצות האוויריות, ההתקפות של הפרטיזנים והנסיגות בקווי החזית היה בהן כדי להוביל לקריסת ההתנגדות הגרמנית אילו היו היהודים "גורם של אי ודאות", כלומר, אלמלא היו הגרמנים משמידים אותם. על ידי סילוק היהודים, יטען היטלר בעצמו בנאום ב-26 במאי 1944, "נמנעה היווצרותם של גרעינים או תאים אפשריים של מהפכנות". לא ניתן היה לטפל בעניין באופן אנושי יותר שכן גרמניה "שרויה במלחמה עד מוות".

ההקשר שבו הכריז היטלר על החלטתו מאלף כשלעצמו. ההכרזה לא נעשתה בחוג הפנימי הקרוב ביותר, לא באופן בלתי רשמי בשיחה חסויה עם הימלר ואף לא במסגרת הצרה של מעגל היועצים הקרוב שלו: גרינג, היידריך ובורמן. לא הייתה זו גם פגישה של בכירים בממשלה, אם כי חלק מן האישים הנוכחים נשא משרות בכירות בממשלה. ההכרזה

ניתנה בפגישה של גוף רשמי שכלל את המפקדים הפוליטים הקרובים והוותיקים ביותר שלו; נכחו בה כ- 50 איש. המסר היה זה: חיסול היהודים הוא בראש ובראשונה עניין מפלגתי. המאורעות הבאים יאשרו את תפקידה המיוחד של המפלגה, במיוחד ביחס להשמדת יהודי גרמניה. חלק מן הנוכחים כבר דחק בהיטלר לנקוט מייד יד קשה כנגד היהודים. איש בקהל לא היה זקוק לשכנוע. רשמית, היטלר לא נתן פקודה, אלא הכריז על החלטה. יש לציין פרט נוסף בקשר למפגש. פגישות אלה נערכו בדרך כלל בחדרי הישיבות של משרד הקנצלר החדש או באחד מבנייני המפלגה. הפגישה האמורה, חרף היותה אירוע רשמי, נערכה במעונו הפרטי של היטלר.

בחוג שומעים זה הייתה הפסקה המצוטטת מתוך נאומו של היטלר בבחינת הנחיה. ב-16 בדצמבר, בכינוס צמרת הגנרלגוברנמן, נשא הנס פרנק נאום ידוע לשמצה. בכמה מן הפסקאות התייחס מפורשות להכרזתו של היטלר בדבר החלטתו מיום 12 בדצמבר:

אשר ליהודים, אם כן, אוכל לספר לכם בכנות כי בדרך זו או אחרת עלינו לשים להם קץ. הפיהרר ניסח זאת בזמנו כך: אם הכוחות המשולבים של היהדות יצליחו שוב להביא למלחמה עולמית, אזי יהיה זה סופם של היהודים באירופה... אני מפציר בכם: עמדו לצדי... לפחות בנושא זה: שמרו את אהדתכם לעם הגרמני ולו בלבד. אל תבזבו אותה על מישהו אחר בעולם... כוונתיק המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית עליי לומר גם זאת: אם היהודים באירופה ישרדו במלחמה הנוכחית... אזי המלחמה לא תהיה אלא ניצחון חלקי. בכל הנוגע ליהודים, אפעל על פי ההנחה הבסיסית כי הם עומדים להיעלם. יש להיפטר מהם. בימים אלו אני מעורב בדיונים שתכליתם הרחקת היהודים למזרח. בינואר עומד להתקיים כינוס חשוב בברלין לצורך דיון בבעיה. למפגש זה אני מתעתד לשלוח את המזכיר ד"ר בולהר. המפגש מיועד להיערך במשרד הראשי לביטחון הרייך בנוכחות אוברגרופנפירר היידריך. הגירה יהודית תצא לדרך ויהי מה.

אולם מה ייעשה ביהודים אלה? האם אתם מתארים לעצמכם שייבנו עבורם כפרי מגורים במזרח? בברלין נטען כנגדנו: מדוע אתם מביאים עלינו את כל האנדרלמוסיה הזו? אין לנו מה לעשות אתם כאן במזרח או בקומיסריאט של הרייך. חסלו אותם בעצמכם!... גם עבורנו היהודים הם אוכלי חינם הרסניים ביותר... הנה 3.5 מיליון יהודים שאיננו יכולים לירות בהם, ואיננו יכולים להרעיל אותם. אולם יש דברים אחדים שביכולתנו לעשות, ובדרך זו או אחרת צעדים אלו יובילו בהדרגה לחיסולם. הם נוגעים לצעדים הנדונים עם הרייך... היכן ומתי יתבצעו, זאת יוחלט על ידי המשרדים שיצטרפו להחליט ולפעול בנושא. אני אדווח לכם על פעולתם בזמן המתאים.

פרנק התייחס בדבריו כאן לנאומו של היטלר מ-12 בדצמבר. דרך התבטאותו מרמזת בבירור על כך שלא יכול היה לגלות במדויק מה התרחש בפגישה. הוא מוסיף ומזכיר את הדיונים עם המשרד לענייני המזרח ואת התוכנית המרכזית, שהייתה עדיין בשלבי התהוות, לחיסול היהודים. לשם ביצוע תוכנית זו יוקם מנגנון חיסול בגנרלגוברנמן. לדבריו, מפגש צפוי עם היידריך יבהיר את הנושא. אותו מפגש היה ועידת ואנזה.

ב-9 ביוני 1942, יום האזכרה להיידריך שנרצח, נשא הימלר נאום פרוגרמטי בפני קהל אישים מצמרת האס-אס והמשטרה. בדבריו השתמש גם הימלר בנוסחה ששימשה את היטלר בנאומו מ-12 בדצמבר 1941. הוא הכריז על תוכנית להשמיד את כל יהודי אירופה בתוך שנה וציין כי "יש לנקות את השולחן". היטלר אזכר את דבריו שלו כאשר הכריז ב-14 בפברואר 1942 כי "אין מקום לסנטימנטים" ביחס לחיסול היהודים. מפקדי האס-אס, דוגמת איש סודו הקרוב של הימלר גוטלוב ברגר, החלו לדבר לאחר דצמבר 1941 בגילוי לב על רצח כל היהודים באשר הם.

ייתכן כי היטלר כבר הכריז על החלטתו בפני חוג מצומצם יותר בתאריך כלשהו שבין 7 בדצמבר ל-12 בדצמבר, אם כי בעקבות הדברים שאמר אייכמן לאחר המלחמה נראה כי הסבירות שכך היה נמוכה. בהזדמנויות אחדות הצהיר אייכמן כי היידריך זימן אותו באחד הימים ואמר לו כי היטלר הורה על השמדת היהודים. שני פרטים בתיאורו חשובים. ראשית, לדברי אייכמן, היידריך קיבל את המידע מהימלר. אם אכן נערכה פגישה בין 7 ל-11 בדצמבר ובה הכריז היטלר על החלטתו להשמיד את כל יהודי אירופה בפני חוג קטן של יועצים, קשה להעלות על הדעת שהיידריך לא נכח בה, וצריך היה ללמוד על דבר ההחלטה מפי הימלר. היידריך, שנתמנה להכין "פתרון אירופי טוטאלי לבעיית היהודים", היה בעיר ב-11 בדצמבר, ולפיכך יכול היה להשתתף בפגישה כזו.

שנית, אייכמן הצהיר כי מייד לאחר שיחתו עם היידריך נשלח להיפגש עם גלובוצניק במחנה ההשמדה בלז'ץ. תיאוריו של אייכמן את מצב הבנייה בבלז'ץ מבהירים כי ביקורו לא יכול היה להתקיים לפני דצמבר 1941. מרבית המומחים ציינו כי הדבר בלתי אפשרי שכן, לפי התיאוריות שלהם, תאריך כזה הוא "מאוחר מדי". עם זאת, זיכרונותיו של אייכמן אשר להישלחותו לבלז'ץ מייד לאחר שהוכרזה החלטה חשובה עולים בקנה אחד עם העובדה שהיטלר קיבל את החלטתו בדצמבר 1941.

היטלר הכריז על החלטתו לחסל את יהדות אירופה בפני מנהיגות המפלגה ב-12 בדצמבר. חמישה ימים בלבד לאחר מכן הכריזו מנהיגי שבע כנסיות אוונגליסטיות אזוריות על הוצאתם מן הכנסייה של כל נושאי הטלאי. הם תבעו כי היהודים, בהיותם "אויבים מבטן ומלידה של הרייך ושל העולם", יגורשו מגרמניה, תוך שהם משתמשים בניסוח דומה לזה של היטלר. הם גם תבעו כי יינקטו כנגד היהודים הצעדים החמורים ביותר. פירוש הדבר יכול היה להיות אחד ויחיד: חיסול היהודים. ההכרזה, תוקפנית כשלעצמה, נראית מפלילה עוד יותר

לאור סמיכות השמעתה במפגש צמרת המפלגה והמנהיגים האזוריים. מנהיגי הכנסייה היו מעודכנים בדרך כלל מבחינה פוליטית. אבל נדרש מחקר נוסף שיראה אם אכן היה קשר כלשהו בין הדברים.

ד. ועידת ואנזה והקשרה החדש: תכנים ותוצאות

ב- 8 בדצמבר 1941, יום אחד לפני תאריך התכנסותה המקורי, נדחתה ועידת ואנזה ללא ציון מועד חלופי. הסברים מהסברים שונים הועלו ביחס לסיבת הדחייה. בנוסח ההזמנה השני שנשלח ב- 8 בינואר 1942 כתב היידריך כי הוא נאלץ לבטל את הכינוס "בשל מאורעות שהוכרזו לפתע התובעים את תשומת לבם של אחדים מן המוזמנים". חלק מן ההיסטוריונים מאמין כי היידריך התייחס להתקפה היפנית על פרל הארבור ב- 7 בדצמבר. אחרים סבורים שהתכוון למתקפת הנגד הסובייטית בקרב על מוסקבה שהחלה ב- 5 בדצמבר. במועד המקורי שנקבע לוועידה, בצהרי 9 בדצמבר, אירע דבר "שתבע את תשומת לבו" של היידריך עצמו: היה עליו להגיש דוח להימלר. ייתכנו סיבות נוספות, אבל מדוע היה צורך לדחות את הוועידה בשישה שבועות – אין לדעת. ייתכן שנאומו של היטלר ב- 12 בדצמבר שינה במידה משמעותית את הרקע לוועידה, עד כי נדרשה היערכות חדשה לקראתה. החלטתו המהותית של היטלר יצרה, למעשה, "מסגרת תכנון" חדשה עבור המשרד הראשי לביטחון הרייך. אפשר שפגישתו של היידריך עם גרינג ב- 2 בינואר 1942 סיפקה הזדמנות נוספת לדון במצב החדש במדיניות האנטישמית.

בוועידה נכחו חמישה נציגים ממשטרת הביטחון ומן האס-דה, שמונה פוליטיקאים ובעלי תפקידים מן המינהל האזרחי ושני נציגי מפלגה, אחד מקנצלריית המפלגה והאחר מן המשרד לגזע והתיישבות של האס-אס. חלק מן המוזמנים שלחו במקומם נציגים. כיוון שלא עניינים טכניים אלא סוגיות של מדיניות עמדו לדיון, לא הוזמנו לוועידה נציגים ממשרד האוצר וממשרד התחבורה של הרייך. מבין כל המשרדים הנוגעים לשאלת הגדרת המונח "יהודי" נעדרו רק נציגי קנצלריית הפיהרר והפיקוד העליון של הצבא.

היידריך פתח את הכינוס בסקירה ארוכה. הוא תיאר את בקשתו של גרינג "להכין פתרון סופי לבעיית היהודים באירופה". הוא הדגיש כי הסמכות והאחריות הכוללת שמורות לו. הוא הביע את רצונו כי יוסיפו לפעול, לאחר התייעצות הולמת, בערוצים מקבילים. לבסוף סיכם את התקדמות המדיניות האנטישמית, ושם דגש מיוחד על התפתחויות שאירעו מאז 1939: משלב ההגירה האישית הכפויה והצורך באישור מוקדם והולם מצד הפיהרר לשלב הפינני הקולקטיבי של יהודים למזרח.

לאחר מכן שטח את תוכניתו לפתרון הסופי, שעיקרה רצח המוני של יהודים מכל ארצות אירופה, בכללן בנות ברית של גרמניה, ארצות נייטרליות ואומות יריבות. חלק מן היהודים יילקח בתחילה לעבודות כפייה. דיון קצר בהשתתפות היידריך, מרטין לותר

(ממשרד החוץ) ואוטו הופמן (מהמשרד לגזע והתיישבות של האס-אס) נסב על הקשיים הפוטנציאליים והיזמות הדיפלומטיות האפשריות העלולות להתעורר בשל יישום התוכנית בארצות שנכבשו ובמדינות הברית. נצפו בעיות מספר אף שהיידריך ציין כי הגירושים יהיו תלויים בהתפתחויות צבאיות בחזית המזרחית.

בשלב הבא הציג היידריך את רעיונותיו להרחבת הגדרת המונח יהודי. ביסודו של דבר שיקפו רעיונותיו את ההצעות שסוכמו חודשים מספר קודם לכן על ידי ועדה שהוקמה לצורך העניין. "בני תערובת יהודים מדרגה ראשונה", פרט ליוצאי דופן, יטופלו כיהודים. טיפול זה יינתן גם לחלק מ"בני התערובת היהודים מדרגה שנייה" וליהודים הנשואים לבני זוג לא-יהודים. היו שהתנגדו והציעו עיקור מרצון כחלופה לגירוש. שטוקארט, ממשרד הפנים, הציע להעביר חוק התובע פירוקם של "נישואי תערובת" מעין אלה, ובעקבותיו גירוש והריגתו של בן הזוג היהודי.

מזכיר המדינה בגנרלגוברנמן יוזף בולהר אישר את סמכות משטרת הביטחון והאס-דה לבצע פעילויות אנטי יהודיות. בולהר ואלפרד מאייר, נציג המשרד לענייני המזרח, לחצו להתחיל בשטחיהם את הפתרון הסופי. יש לציין כי מאייר, שהיה גאוליטיר של צפון וסטפליה, היה המשתתף היחיד בוועידת ואנזה שנכח גם ב-12 בדצמבר 1941 בעת שנשא היטלר את נאומו.

היידריך היה מרוצה למדי מתוצאות הוועידה. הוא צפה התנגדות מצד בולהר ובמיוחד מצד שטוקארט. בולהר, לאחר הדיונים שקדמו לוועידה, לא גילה כל התנגדות, ושטוקארט הסכים להתפשר בנושא נישואי התערובת. מכל מקום, סמכותו האולטימטיבית של היידריך זכתה להכרה מפורשת מצד בולהר ולהכרה מרומזת מצד האחרים, ואין בכך משום הפתעה. אם המונח פתרון סופי היה עתה שווה ערך לרצח, מי היה בעמדה כזו שיכול היה לחלוק על סמכותו? מי היה רוצה לעשות זאת? לאמיתו של דבר, חלק מן הפקידים הבכירים היה שבע רצון מן העובדה שיכול לנער את חוצנו מן העניין. אחד היועצים מן המשרד לשטחי המזרח, שנכח בפגישת המעקב לאחר ועידת ואנזה, נדהם מלהיטותו של איש משרדו שהשתתף בוועידה להיכנע למרותו של האס-אס ולוותר לו. כאשר נשאל לסיבת הדבר, אמר לו, "כי בכל הנוגע לבעיית היהודים, הוא שמח להדגיש את אחריות האס-אס והמשטרה".

שביעות רצונו של היידריך מתוצאות ועידת ואנזה נבעה, לדעתי, מסיבה נוספת. איש לא הביע התנגדות להשמדת היהודים, בכלל זה יהודי הרייך ויהודי מערב אירופה. אם להשתמש בטרמינולוגיה רשמית: לא הובעו כל הסתייגויות. הפרוטוקולים תומכים בעקיפין במסקנה זו. אין הם מתעדים כל התנגדות בעניין זה, אף שצינו חילוקי דעות ואי הסכמה בנושאים אחרים. בהחלט מתקבל על הדעת כי פקידי ממשל או אנשי מנהלה בכירים יביעו

הסתייגויות – מעשיות או מדיניות, אם לא מוסריות – לנוכח החלטתו של היטלר מ-12 בדצמבר. אולם הם לא עשו כן. לפיכך, לא סתם כתב היידריך ב-26 בפברואר, כי ואנזה "למרבה השמחה, יישובה את קווי היסוד ליישום מעשי של הפתרון הסופי לבעיית היהודים". הוא הודה כי לא כל הפרטים נפתרו עדיין. עבור היידריך, 20 בינואר 1942 היה יום לחגיגה. באותו יום מאושר הוא גם חתם על רשימת המועמדים לעיטורי מלחמה. בראש הרשימה עמד פאול בלובל, שעד אז שימש כראש הזונדרקומנדו 4a שביצע את הטבח בבאבי יאר. ברשימה היה גם ד"ר אלברט וידמן שביצע את ניסויי ההשמדה בגז במוגילב בביילורוסיה. עוד היו ברשימה שלושה בכירים נוספים במשרד הראשי לביטחון הרייך, ממדור III D 3 a, המשרד שהיה ממונה על פיתוח קרוניות הגז, וכן חברים שונים באיינזצקומנדו.

אולם התוכנית שהציג היידריך ב-20 בינואר 1942 לא הייתה ברורה לחלוטין. היידריך נרצח על יד פרטיזנים בפרוטקטורט ב-4 ביוני 1942, וסביר מאוד להניח שלא עלה בידו להציג בפני גרינג הצעה מלאה לפתרון סופי של בעיית היהודים, כפי שנתבקש לעשות ב-31 ביולי 1941. חמישה ימים בלבד לפני ההתנקשות בהיידריך שלח לו לאמרס ממשרד הפנים מכתב בנוגע לנושא "בני תערובת מדרגה ראשונה" על מנת שהיידריך יוכל לסקור אותו לקראת דיווחו בפני מארשל הרייך גרינג. ככל הנראה, היידריך ייחל להחלטתו המהותית של היטלר זה זמן מה. אולם כאשר הוכרזה ההחלטה ב-12 בדצמבר 1941, לא הייתה בידי היידריך תוכנית מדף מוכנה. ואם להיידריך לא הייתה תוכנית מלאה בדצמבר 1941 לביצוע רצח כל יהודי אירופה, המסקנה המתבקשת היא כי תוכנית כזו לא הייתה בנמצא לפני ראשית 1942. להצעתו של היידריך בוועידת ואנזה היה אופי ארעי, לעתים אף אוטופי.

שני חלקים נוספים בתוכניתו של היידריך נבדלו בכל זאת ממה שהתגבש מאוחר יותר. לפי תוכניתו אירופה אמורה הייתה "להיסרק ממערב למזרח". גירוש היהודים נועד להתבצע קודם כול מן הרייך, אחר כך מן הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה, לאחר מכן ממערב אירופה, ולבסוף - ממזרח אירופה. היטלר ביטא רעיונות דומים במאי 1942. גישה זו עמדה בניגוד לתוכנית משרד החוץ שקבעה שהגירוש יתחילו בדרום אירופה. חילוקי דעות בולטים בנושא זה עלו על פני השטח בוועידת ואנזה. למעשה, השמדתם השיטתית והמוחלטת של יהודים החלה בשטחי הכיבוש הגרמני בברית המועצות ובגנרלגוברנמן – על כך עמדו בולגר ומאיר. בולגר טען כי מרבית היהודים בגנרלגוברנמן אינם כשירים לעבודה, וכי הם מסכנים את הכלכלה בפעילויות השוק השחור שבהן הם עוסקים, ולכן יש להכחידם. כאמור, הנס פרנק כבר תיאר את היהודים בנאומו מ-16 בדצמבר 1941 כ"אוכלי חינם הרסניים ביותר".

לוח הזמנים שעמד בבסיס הדיונים בוואנזה אינו עולה בקנה אחד עם קצב ההשמדה. הפרויקטים הגדולים של עבודות כפייה לא הגיעו לכלל מימוש. חיסול היהודים הואץ באפריל 1942, ושוב בקיץ של אותה שנה. עובדה זו זוכה לאישוש בהצהרות מאוחרות יותר מפי

אחד ממשנתפי הוועידה, אוטו הופמן. בשלהי ספטמבר 1942 חשף בפני כינוס של קציני אס-אס את רעיונותיו על הדורות הבאים, בציינו כי "הם לא ידעו עוד כל איום יהודי. בעוד 20 שנה אפשר שלא ייוותר ולו יהודי אחד. בחלק האירופי של רוסיה מצויים בסך הכול 11 מיליון יהודים [!], כך שהעבודה עדיין רבה. איני יכול להאמין שהשמדנו יותר ממיליון מהם עד כה. ידרש זמן מה בטרם נשחרר את אירופה ממגפה קטלנית זו".

ה. תוצאות ועידת ואנזה

הידיעות על הכינוס בוואנזה התפשטו במהירות. היידריך דיווח עליו להימלר בטלפון כבר למחרת היום. אלפרד מאייר דיווח לרוזנברג. גלובצניק נסע לברלין, ככל הנראה, ב- 23 בינואר. גם להיטלר דווחו עיקרי הדברים, ככל הנראה, ללא דיחוי. אפשר שהדיווחים הגיעו לסלובקיה כבר בסוף ינואר. ביולי 1942 כבר היו הפקידים הגרמנים הבכירים בקומיסריאט הכללי בלטביה מעודכנים לחלוטין.

בנושא בני תערובת ונישואי תערובת הגיעו הדיונים עד מהרה למבוי סתום. הנחיות הגירוש החדשות שהוציא אייכמן ב- 31 בינואר 1942 הוסיפו לפעול לפי חוקי נירנברג. יהודים הנשואים ללא-יהודים, זרים ממוצא יהודי, יהודים העובדים במפעלי החימוש ובחקלאות והמבוגרים – כל אלה היו עדיין פטורים מגירוש. ב- 6 במרס התקיימה ועידת המעקב הרשמית הראשונה של המומחים. ההצעה שהציג שטוקארט בוועידת ואנזה נבחנה. רעיון העיקור נדחה על בסיס היותו בלתי אפשרי מבחינה ארגונית, אולם הותוו תוכניות מפורטות יותר לגירוש חוקיים בכפייה. ב- 16 במרס המשיך שטוקארט להתעקש כי טיפול נוקשה יותר אינו צריך לחול על אלה שתויגו כבני תערובת מדרגה ראשונה. שר המשפטים פרנץ שלגלברגר כתב שני מכתבי תמיכה בעמדתו של שטוקארט. בספטמבר 1942 דומה שעלה בידיו של שטוקארט לשכנע את הימלר.

ועידת המעקב השנייה לוועידת ואנזה שהתקיימה ב- 27 באוקטובר 1942 לא הניבה כל תוצאות. בערך באותו זמן הביעו שר המשפטים החדש של הרייך, אוטו תאירק, וגבלס את דעתם כי "נושא בני התערובת היהודים אינו צריך להיפתר במהלך המלחמה". נוסף על כך, למרות פריצת דרך שהושגה לכאורה במרס 1943, כאשר שר הפנים של הרייך, וילהלם פריק, קיבל את אישורו של היטלר, התוכניות שפותחו על ידי פקידים בכירים שונים לגירוש חוקיים בכפייה במקרים של "נישואי תערובת" הסתיימו בלא כלום. רוב רובם של "היהודים למחצה", "היהודים לרביע" ובני זוג יהודים בנישואי תערובת הצליחו לשרוד במלחמה למרות ניסיונות חוזרים ונשנים לרדוף גם אותם.

בתקופה שמייד לאחר ועידת ואנזה סבר המשרד הראשי לביטחון הרייך כי הגיעה השעה לצוד בני תערובת יהודים בכל רחבי אירופה ולהשמידם. בראשית פברואר 1942 ביקש בדחיפות היועץ לענייני יהודים במשרד האס-דה בפריז, תיאודור דאנקר, לשכור חוקר לגניאולוגיה שיפתח ללא דיחוי במחקר של שושלות היוחסין של יהודים ובני תערובת יהודים. דעתו של מאיר, ראש המשרד לגניאולוגיה של הרייך, ציננה את ההתלהבות. הוא גרס כי אין בנמצא די מסמכים המאפשרים ביצוע חקירה לגבי אבות קדמוניים יהודים בשושלות המשפחתיות של יותר מ-70,000 מקרים. הפרויקט בוטל. גם בהולנד, שבה הקים האס-אס משרד רישום לאומי ליהודים ולבני תערובת, מעולם לא בוצע גירוש שיטתי של בני תערובת יהודים.

מנגד, לגבי היהודים הגרמנים בריגה ובמינסק התבררו תוצאות ועידת ואנזה כהרות אסון. בראשית פברואר 1942 החלו להתבצע בריגה סלקציות גלויות: יהודים שנחשבו בלתי כשירים לעבודה נורו על ידי משטרת הביטחון או נרצחו בקרונות גז. לאחר שדווח בריגה על תוצאות ועידת ואנזה, הכריז מפקד משטרת הביטחון והאס-דה במינסק, ולטר הופמן, ב-29 בינואר 1942, כי הוא מבקש לקדם "לוח זמנים נמרץ של השמדה" באביב. הופמן ציין בציניות כי יש לטפח את האמונה הרווחת בקרב יהודי גרמניה המגורשים כי הם יורשו לחזור לבתיהם לאחר המלחמה על מנת לגרום להם לעבוד קשה יותר. ב-6 בפברואר ציין וילהלם קובה, כי יורה על רציחתם של מגורשים יהודים שגיעו בטרנספורטים הבאים מן הרייך בשל מחסור במזון או במקומות מחסה עבורם. לדברי אחד העדים, ב-31 במרס 1942 נרצחו לראשונה בגטו מינסק יהודים מגרמניה במהלך טבח "קטן".

גל הגירושים החדש למזרח משטחי הרייך וממרכז אירופה ומערבה החל באיטיות. למשבר הרכבות בשטחים הסובייטיים שנכבשו היו השלכות רבות על המצב ברייך. ב-26 בינואר הודיע שר החימוש, אלברט שפאר, לרוזנברג כי טרנספורטים נוספים של יהודים יצטרכו להידחות עד אפריל. אפילו גירושם של 150,000 יהודים מן הרייך הגרמני למחנות ריכוז, אשר הוכרז על ידי הימלר באותו יום, נדחה לזמן מה בשל משבר הרכבות. בשלהי חודש מרס החל גירוש היהודים מצרפת ומסלובקיה למחוז לובלין ולאושוויץ. בתחילה נתפסו המגורשים כעובדים, אולם עד מהרה מצאו רבים מהם את מותם. יהודי גרמניה הובאו למחוז לובלין. בתחילה שוכנו בגטאות שאוכלסו קודם לכן על ידי יהודי פולין שנרצחו. באפריל 1942 שוב יכולה הייתה רכבת הרייך לספק 37 רכבות מיוחדות לצורך גירוש יהודים.

בתחילת מאי 1942 החלה פעולה מתואמת. טרנספורט של יהודים מגרמניה הופנה ישירות לאתרי השמדה שונים. בין 4 ל-15 במאי 1942 שולחו 10,161 היהודים הגרמנים הראשונים מגטו לודז' ונרצחו בחלמנו. ב-6 במאי עזבו משלוחי המוות הראשונים את הרייך. הם יצאו מווינה ויעדו למינסק. ב-11 במאי 1942 נורו מגורשים אלו או הומתו בגז. ב-2

במאי נתן סגן מזכיר המדינה במשרד החוץ, מרטין לותר, ערובות לממשלה הסלובקית כי יהודים שגורשו מסלובקיה לא ישובו אליה לעולם.

ב- 17 באפריל ביקר הימלר בעיר קולו, נקודת המעבר ליהודים שגורשו מלודז'. ייתכן שביקר גם באתר ההשמדה בחלמנו. ב- 18 ביוני 1942 ביקר בקולו גם שר הפנים פריק. לדברי אחד העדים, תושבים מקומיים התלוננו באוזני פריק על מקרי ברוטליות במהלך "ההעמסה". פריק דאג לכך שהרכבות הבאות העמוסות יהודים יישלחו ישירות ליעדן הסופי. ביקורו של פריק נערך זמן קצר לאחר שהחלה בחלמנו השמדתם השיטתית של יהודי גרמניה. עד הסוף ביקש משרד הפנים של הרייך לעמוד על סמכותו.

המפלגה הנאצית מילאה תפקיד חשוב ברצח העם המואץ של יהודי אירופה וגרמניה. לנוכח הבקשות הרבות, ולעתים קרובות נואשות, שהוגשו על ידי אזרחים יהודים וסניגוריהם הלא-יהודים, הנפיק בורמן שתי הנחיות לראשי המחוזות מטעם המפלגה בשלהי יוני ובתחילת יולי 1942. הוא הורה להם להתייחס לכל בקשה לחריגה "בבחינה מדוקדקת ביותר". לאמרוס נהג כמותו ויצא בהנחיה דומה למשרדי הממשלה. ב- 9 באוקטובר 1942 הלך בורמן צעד אחד קדימה. במזכר חסוי הציע צידוק להשמדת היהודים והנפיק צווי איסור פרסום לבכירי המפלגה. דומה שרצה לסכל שמועות ביחס לצעדים אכזריים ביותר שנקטו כנגד היהודים, ובד בבד להצדיקם. הטקסט של בורמן היה פראפרזה קצרה ופשוטה על הצגת הדברים מפי היידריך, לפי הפרוטוקולים של ועידת ואנזה.

לסיכום נשאלת השאלה מה ערך העדויות שהוצגו במאמר זה. האם התזה הגורסת כי היטלר קיבל החלטה עקרונית בראשית דצמבר 1941 להשמיד את כל יהודי אירופה באשר הם סותרת כל מסקנה ברורה לכאורה העולה ממחקרים קודמים? אם לא, מה חשיבותה?

הנחיה מקיפה שניתנה על ידי היטלר בדבר השמדת יהודי אירופה מעולם לא נתגלתה. לא נחשפו גם כל עדויות העשויות לרמז כי הנחיה כזו בכלל הייתה קיימת. עם זאת, באופן תיאורטי ניתן לומר דברים דומים על כל החלטה אישית אחרת של היטלר. אפשר שההחלטה נתקבלה זמן רב בטרם הונפקה הנחיה כלשהי. אין ספק כי קשה יותר לאמת את דבר קיומה של החלטה פנימית. כל התיאוריות השונות אשר למועד שבו החליט היטלר להשמיד את היהודים נוקטות שיטה אחת: הן מנסות לעמת בין התפתחויות לכאורה של תוכניות או הכנות לרציחות לבין אמירות מפי היטלר, המעידות לכאורה כי קיבל החלטה מעין זו. אולם אמירות אלו מעורפלות על פי רוב.

יש להבחין בין ההחלטה לרצוח את היהודים הסובייטים לבין ההחלטה להשמיד את שאר יהודי אירופה. מרבית ההיסטוריונים נוטים עתה לעשות הבחנה זו. הראשונה התקבלה זמן רב קודם לאחרת, באוגוסט 1941 לכל המאוחר. לדעתי, היא התקבלה כבר בחודשים הראשונים של שנת 1941.

לתפיסה כי ההחלטה לגרש את יהודי גרמניה הייתה שקולה להחלטה להשמידם אין כל סימוכין. המאורעות בלודז', במינסק ובריגה אף סותרים אותה. אחת ממטרותיה של ועידת ואנזה הייתה לדון בנושא הבלתי פתור, מה יעשה ביהודי גרמניה. בהחלט ייתכן כי היטלר הכריז לראשונה על החלטתו לאחר שמועד הוועידה נקבע לראשונה. הקרקע הייתה בשלה לכך. הימלר, היידריך, רוזנברג ולוזה לחצו, ככל הנראה, שלפחות חלק מן היהודים המגורשים יושמד. אף על פי כן, לא תועדה קודם לכן החלטה של היטלר בנושא. כמו כן אין בנמצא עדויות לכל החלטה של היטלר על תוכניות לגירוש יהודים מצרפת בסתיו 1941. אולם במקרה של צרפת הייתה זו קודם כול שאלה של גירוש, ואולי השמדה, של קבוצה מצומצמת של יהודים שכבר היו נתונים במעצר או הוחזקו כבני ערובה. ההיתר לא חל על כל יהודי צרפת.

אין עוררין על העובדה שבכמה הזדמנויות אישר היטלר את הצעדים האנטי יהודיים ואת תוכניות ההשמדה החלקיות שפותחו על ידי אחרים, וכי לא לעתים קרובות הגה או קידם תוכניות משלו. בוועידת ואנזה ציין היידריך עצמו כי גירוש יהודי גרמניה החל בספטמבר 1941, לאחר אישור מוקדם של הפיהרר. אין ספק שלא היה מעז, ואף לא היה רוצה, להשתמש במונח "אישור", אלמלא הייתה זו פקודתו המפורשת של היטלר. באופן דומה, ב-10 בדצמבר 1942 אישר היטלר את רציחתם של יהודים בשטחים שנכבשו לא מכבר בצרפת, וב-10 ביוני 1943 את השמדת היהודים הפולנים והסובייטים הנותרים.

אם נקבל את עדותו של אייכמן, אשר טען כי פעל כשליח, הרי בשניים או בשלושה מקרים במהלך השלבים הראשונים במאמצי ההשמדה בגנרלגוברנמן קיבל אודליו גלובוצניק היתר מהיידריך לחסל מספר מסוים של יהודים, שמספרם נע בין 150,000 ל-250,000 איש. גם כאן הייתה זו יוזמה אזורית שאושרה, אף שהייתה זו יוזמה שהייתה קשורה באופן הדוק לתוכנית השמדתם של כל יהודי אירופה. מחנה ההשמדה בלז'ץ שבנייתו החלה כבר בנובמבר 1941 תוכנן במקור לשם עריכת ניסויים בשיטות של השמדה המונית של יהודים באמצעות גז בתאי גזים קבועים, ולאחר מכן בוצעו בו ניסיונות ראשונים. אפשר שהתוכנית התקיימה באישורו של היטלר או לפי החלטתו, אולם עד כה לא נמצאו עדויות לכאן או לכאן. אילו ציפיות לעתיד נקשרו עם הקמת מחנה בלז'ץ – זאת אין לדעת.

עדויות שנחשפו לאחרונה מצביעות על קיומה האפשרי של תוכנית לגירוש חלק מן היהודים משאר חלקי אירופה למוגילב שבביילורוסיה. אותה עדות מספרת גם על בניית קרמטוריום בסוף שנת 1941 ועל תוכנית אפשרית לבניית תא גזים. אולם אף אחד מן המקורות הללו אינו מספק הוכחה חותכת כי אכן הייתה קיימת תוכנית מקיפה כזו. מתי בדיוק תוכנן תא הגזים – אין לדעת. ייתכן בהחלט כי הכוונה הייתה לגרש כמות ניכרת של יהודים למקום, להעסיקם בעבודות כפייה ולהניח להם לגווע כתוצאה מתנאי המחיה התת אנושיים. אפשר שאמירתו של רוזנברג ב-18 בנובמבר 1941, שלושה ימים לאחר הפגישה עם הימלר,

כי השטחים הסובייטיים שנכבשו ישמשו כאתר "להשמדה ביולוגית של יהדות אירופה כולה", הייתה מכוונת לתהליך איטי של השמדה, אך הדבר היה אפשרי בעיניו אך ורק בעתיד הרחוק. רוזנברג והימלר נפגשו עם היטלר ב-16 בנובמבר, בעקבות שיחתם יום קודם לכן. ב-17 בנובמבר ערך הימלר שיחת טלפון עם היידריך בנושא סילוק היהודים, אולם אפשר שהדבר התייחס לנושא שבו דנו קודם לכן, המצב בגנרלגוברנמן, או לקשיים הכרוכים בגירוש יהודים מן הרייך הגרמני אל המזרח. היידריך דן בנושא זה עם גבלס באותו יום. ב-13 באוקטובר המשיך רוזנברג להכריז כי גירוש יהודים החיים בתחומי הגנרלגוברנמן לשטחים שנכבשו בברית המועצות אינו אפשרי. לא היה בידי לתת אלא הבטחות מעורפלות לעתיד, הבטחות שערכן מפוקפק. מכל מקום, רוזנברג חזר בו מהבטחותיו באמצע דצמבר. מאמר שכתב גבלס לשבועון *Das Reich* ב-16 בנובמבר 1941, ואשר לעתים פורש כהוכחה לקיומה של תוכנית השמדה מקיפה, הוא למעשה מעורפל ביותר. באותו מאמר סינגר גבלס על גירוש יהודים מגרמניה, שכן נתגלו סימנים שונים לסולידריות עם היהודים מצד חלקים באוכלוסייה הלא-יהודית. גבלס כתב כי "העם היהודי ניצב בפני תהליך הדרגתי של חיסול". כל העדויות הללו מורות כי יש להוסיף ולבחון את המאורעות שהתרחשו בסתיו 1941 בטרם ניתן להגיע להכרעה סופית.

בסיכומו של דבר, הפרט החשוב ביותר הוא כי לא ניתן לקבל את הטענה שמעולם לא נתקבלה החלטה מרכזית על ידי היטלר בנוגע להשמדת יהודי אירופה. בה במידה אין סימוכין לתזה כי ההחלטה הסופית לא התקבלה אלא במאי או ביוני 1942. ההחלטה הבסיסית שהוכרזה בדצמבר 1941 היא החלק החסר והמכריע בפאזל תהליך קבלת ההחלטות שהוביל להשמדת היהודים. החלטתו של היטלר העבירה את התוכניות לביצוע הפשעים האלה לפסים חדשים, אולם לא פטרה איש מאחריותו. השלכותיה היו תמיכה ולגיטימציה למגוון ההצעות, היוזמות והרעיונות הקיימים לתוכניות השמדה ברמה האזורית, אשר קיבלו תנופה חדשה והפכו להיות שיטתיים. חשוב לציין כי ארבעה ימים בלבד לפני החלטתו של הפיהרר, ובאופן שאינו תלוי בה, החל מחנה ההשמדה הראשון בחלמנו בפעולתו. ארתור גריזלר קיבל היתר מיוחד מהימלר ומהיידריך לחסל 100,000 יהודים. אין זה סביר שהיטלר היה מעורב. אילו היה גריזלר מקבל היתר מהיטלר, הרי לא הייתה לו כל סיבה להביע את תודתו להימלר, כפי שעשה.

ברצוני להבהיר נקודות אחדות. המאמר הנוכחי אינו בא לדחות את המסקנות העולות מעשרים ויותר שנות מחקר יסודי, ובמיוחד מצד האסכולה הפונקציונליסטית, כפי שהיא מכונה. השמדת היהודים לא התבססה בשום אופן לא על ההחלטה הבודדת שקיבל היטלר ואף לא על מכלול החלטותיו, הנחיותיו ויוזמותיו. ענייננו הוא בנקודה חשובה אחת בתוך מכלול התהליך שהוביל לחיסול יהדות אירופה. ניתוח זה עשוי לתרום, בין השאר, לראייה מדויקת יותר של תפקידו הממשי של היטלר. בהחלט קשה להבין כיצד יכול היה

היטלר לקבל החלטה עקרונית בסיסית להשמיד את כל יהודי אירופה רק לאחר שכבר כמיליון יהודים נרצחו ברצח המוני מאורגן בכמה ארצות. קשה להבין שהחלטה זו לא התקבלה בבת אחת, אלא צעד אחר צעד, אזור אחר אזור. אולם על כך בדיוק מצביע מקרה חלמנו. הדעה הרווחת, כי ההחלטה הבסיסית התקבלה כבר במועד כלשהו בין אביב לסתיו 1941, מבוססת על האמונה שאישור מוקדם כלשהו מצד מנהיגות המדינה קדם למעבר לרצח המוני של יהודים. אולם לדידם של הנאצים, ההחלטות השונות להמשיך ברציחות היו בבחינת החלטות מדיניות ולא מוסריות. לפיכך ניתן היה להחילן באופן מוגבל על שטחים מסוימים או על קבוצות אנשים מסוימות – מי שאינם כשירים לעבודה, למשל.

כיצד יש להבין את החלטתו הבסיסית של היטלר ואת השלכותיה? דבריו מיום 12 בדצמבר נכללו בפסקה קצרה יחסית בתוך נאום ארוך. בזמנו, תשומת לבה של ההנהגה הגרמנית הייתה ממוקדת ביתר שאת בשאלות פוליטיות, לכאורה בוערות יותר מרדיפת היהודים. חלק קטן זה מן הנאום היה ברור וחד משמעי, ובכל זאת לא היה ספציפי. עלינו לזכור כי פגישותיו השונות של היטלר עם הימלר, בולהר, פרנק, רוזנברג ואחרים היו ודאי מפורטות וקונקרטיות בהרבה.

לסיכום, לנאום של היטלר מ-12 בדצמבר ולפגישות האחרות שקיים היו שלוש השלכות מכריעות: (1) הנחיות יסוד חדשות בנוגע לחיסול כל היהודים על ידי ממשלת הגנרלגוברנמן והמשרד לשטחי המזרח, היחידות האדמיניסטרטיביות שבתחומן חיו מרבית היהודים באזורים שתחת שליטה גרמנית. (2) התגברות מאמצי התכנון והאצת ההכנות להשמדת היהודים במחוזות שונים באמצעות גז. (3) קביעת מדיניות בנוגע ליהודי גרמניה. בהכרזת החלטתו להשמיד את כל יהודי אירופה חרף היטלר גם את גורלם של יהודי גרמניה שגורשו. נקודה זו נתמכת, למשל, על ידי אמירתו של הנס פרנק בקרקוב ב-16 בדצמבר 1941 בנוגע לרציחת היהודים בשטח הגנרלגוברנמן: "מה שיקרה ברייך יצטרך, לכל הפחות, לקרות גם כאן".

לדידם של הפקידים הבכירים הנוגעים בדבר, החלטתו של היטלר הייתה הכרחית בכל הנוגע לחיסולם של יהודי גרמניה. היא הייתה הכרחית גם כבסיס לתכנון ריכוזי של הרציחות ההמוניות. חרף שימושם בשפה שנועדה להסוות את המציאות, יש להתייחס בכובד ראש לרמזים בנאום של פרנק בקרקוב ב-16 בדצמבר ובנאום של היידריך, כפי שתועד בפרוטוקולים של ועידת ואנזה. נאומים אלה מעידים על קווי המתאר הראשוניים לתוכנית כוללת לחיסול טוטאלי. קודם לכן לא התקיימה כל תוכנית מקיפה להשמדה שיטתית שתבוצע בתוך זמן קצר. אשר לטיפול האכזרי ביהודים שבשטחי הכיבוש הגרמני בברית המועצות, ההנחיות החדשות מדצמבר 1941 לא היו משמעותיות. ייתכן שהייתה להן השפעה רבה מעט יותר בתחום הגנרלגוברנמן, אף שגם שם דחפים אזוריים מצד המשטרה ומצד גורמים

במנהל האזרחי שתמכו ברציחות בקנה מידה נרחב כבר צברו עוצמה כזו שהקטסטרופה הייתה בלתי נמנעת.

מה שעולה מעדויות אלו הוא שהיטלר בשום פנים ואופן לא קיבל את כל ההחלטות, אפילו בתחום הנתפס כהתערבות המשמעותית ביותר בתהליך שהוביל לרציחות ההמוניות. אף לא היה לו צורך לקבל את כל ההחלטות. תוצאות התערבותו היו ברורות אם כי, במובן מסוים, גם מוגבלות. ממצאים מוקדמים אשר תוארו על ידי חוקרים שונים אשר לאחריות ששותפים לה גופים רשמיים אחרים, ובמיוחד הרשויות שהיו ממונות באופן ישיר על השטחים שנכבשו, זוכות לאישוש מניתוח זה.

על מנת להבין את תהליך קבלת ההחלטות שהוביל לחיסול יהודי אירופה ראוי להתייחס למושג ה'אוטופי'. הנאצים, והיטלר בראשם, אומנם השתעשו ברעיונות בנוגע לסילוק היהודים והפגינו נכונות להוציא רעיונות אלה מן הכורח אל הפועל זמן רב לפני שנת 1941. אולם יש הבדל בין רעיונות או כוונות להשמיד עם לבין יישום בפועל. התוכניות הראשוניות לפתרון סופי היו כרוכות בתוכניות שונות להגירה כפויה. הן היו הרסניות, וכללו מרכיבים כגון חיסול איטי באמצעות תנאי מחיה אכזריים והגבלת הילודה. אולם, במובן מסוים, תוכניות אלו היו גם אוטופיות, בראש ובראשונה משום שלאף אחת מהן, רצינית ככל שהייתה, לא היה סיכוי מעשי להתממש. הדבר נכון לגבי תוכנית מדגסקר כמו גם לגבי התוכנית מ-1939-1940 לגרש יהודים למחוז לובלין. המרכיבים ההרסניים היו בולטים יותר בתוכנית לגרש את יהודי אירופה למחוזות שנכבשו בברית המועצות לאחר סיומה המוצלח של המלחמה שם. כיצד בדיוק תבוצע השמדת היהודים – עניין זה התברר רק בהדרגה, אף שנכונות גורפת לכך הייתה קיימת זה זמן. הדבר המכריע לגבי מימושן המעשי של התוכניות לרצח המונים היו צעדי הביניים שבין התוכניות להגירה אוטופית ולהשמדה מחד, לבין תוכניות החיסול שניתנו למימוש מעשי, מאידך. התוכנית שהוצאה בראשית שנת 1941 להרעיב כ-30 מיליון בני אדם בברית המועצות כדי להבטיח אספקת מזון לאזורי אירופה שנשלטו על ידי גרמניה הוכחה כבלתי מעשית. היא הוחלפה בסתיו 1941 על ידי תוכניות לחיסול קבוצות אוכלוסין מסוימות, כגון מיליוני אסירי המלחמה הסובייטים שהיו בלתי כשירים לעבודה. הצעדים שננקטו בדצמבר 1941 ציינו תפנית מבשרת רע לעבר מימוש מעשי של צעדים קונקרטיים לרצח עם על בסיס גזעני.

לא ניתן לכנות התפתחויות מזוועות אלו בשם קווי מדיניות רגילים, ואף שהיטלר התערב באופן ישיר, התקבלה החלטה זו לחיים או למוות בנוגע לגורל היהודים שחיו באירופה כמו כל החלטה פוליטית "רגילה" אחרת. הפיהרר לא קיבל את ההחלטה לבד. הוא קיבל אותה רק בחלוף זמן מה. במצב מסוים ובהקשר מערך מסוים של נסיבות, נתן היטלר את אישורו ליוזמות שהתגבשו מכיוון מנגנון המפלגה והמערכת האדמיניסטרטיבית. אשר לקווי המדיניות שהתפתחו בעקבות זאת, התביעות להשמדת יהודי אירופה הגיעו ממקורות

שונים. אולם בטרם ניתן היה ליישמן באופן שיטתי, נזקקה המערכת הנאציונל-סוציאליסטית להחלטה מנהיגותית מצד היטלר.

הגירסה המקורית של המאמר ראה אור ב:

“Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden“, in: Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord*, Hamburg, Hamburger Ed., 1998, pp.85-166.

באנגלית: *The Journal of Modern History* 70 (December 1998), pp. 759-812

מקור: **בשביל הזיכרון**, 42, 2001, ע"מ 22-40